

Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*

Budapest, reciti, 2017, 378 l.

Tóth Zsombor tanulmánykötete, *A kora újkori könyv antropológiája* hiánypótló munka. Nem csupán a Cserei-kutatás fellendülését, hanem az irodalomtörténeti munkának egy új, izgalmas módszerét ismerhetjük meg általa. A kötet mind irodalomtörténetileg, mind antropológiailag megalapozott munka, így mindkét tudományág kutatói értékelni tudják, ugyanakkor laikus olvasók számára is izgalmas olvasmány lehet. A kötetben világosan látszik a befektetett munka mennyisége, a 2003 óta tartó vizsgálat, erdélyi, magyarországi levéltárakban és könyvtárakban folytatott kutatás, amelynek során hatalmas mennyiségű kézírtos anyagot tekintett át a szerző. Tóth Zsombor a hazai Bethlen- és Cserei-kutatás egyik meghatározó alakja,¹ a kötet maga is egy nagyobb monográfia előfutára, amelyben a szerző az 1690–1697 közötti, Cserei Mihály felnőtté válásának évtizedét kívánja bemutatni, történeti-antropológiai módszerekkel.

A kötet számos értékeinek egyike a téma, mert noha a Cserei-szakirodalom nem kimondottan szegény, mégis bőven akadtak még felfedezésre váró területek. Cserei Mihály kézírtában maradt feljegyzéseinek középpontba állításával a munka éppen ezt a hiányt orvosolja. Mindezek mellett nem elhanyagolhatók a szakirodalom által korábban már feldolgozott Cserei-szövegeket vizsgáló újabb tanulmányok sem, ebben Tóth Zsombor szintén jelentős munkát végzett.

A kötet könnyen olvasható, szerkezete világos. Rövid, dinamikus fejezetei magával ragadják, egyik fejezetről a másikra viszik az olvasót, és követhetővé teszik a szerző gondolatmenetét. Ugyanakkor helyenként a túltagoltság, az alfejezetek sokasága töredékessé teszi a szöveget, így a befogadás aktusát is. A minden kisebb egység végén található konklúzió megkönnyíti a kötet átláthatóságát és a nagyobb összefüggések megértését. Fontos megjegyezni, hogy a kötet – ahogy a szerző is említi – több tanulmány egymás mellé helyezésével készült, ennek tudhatók be a szövegekben előforduló ismétlések is.

Az első nagyobb egységben, a második fejezettel kezdődően bepillantást nyerhetünk az életútnak a szakirodalom számára eddig ismeretlen szakaszaiba. Az olasz, német,

¹ TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírásamagától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011. – TÓTH Zsombor: *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006.

angol és francia mintát követve egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az úgynevezett *ego-dokumentumok*; ezek kutatása és újrafelfedezése, főként antropológiai szempontból, itthon még kevésbé elterjedt. Az egység alapvető módszertani tanulsága a régi magyar irodalom vizsgálatába átemelt újabb kutatások, módszerek és eredmények használatának a sikeressége.

Az öt élettörténeti elbeszélés, amelyet Tóth Zsombor Cserei Mihály különböző életszakaszaiból választ ki, felettebb jól mutatják, hogy ugyanazon életesemények leírásában a változó életkor és élethelyzet következtében milyen változások mennek végbe. A fiatalság, Cserei aktívabb időszaka magától értetődően rövidebb, praktikusabb feljegyzésekkel párosul, míg az időskor elemzésekkel, elbeszélésekkel teli szövegekkel. Jól alátámasztja tehát a tézist, miszerint az emlékirattal kapcsolatban nem szabad egyetlen írásalkalmat, egyetlen narratívát feltételezni, és noha, mint Bethlen Miklós esetében is, jobbra az időskori feljegyzések kerülnek be a kánonba, nem szabad figyelmen kívül hagyni az összes többi alkalmat, ezek ugyanis fontos adatokkal szolgálhatnak mind a szerzőre, mind a korra vonatkozóan.

Az író sokszínű tevékenységének első fontos állomása Cserei kiadatlan, 1684-es dialektikajegyzete. A szakirodalomban kissé elhanyagolt helyen szereplő munka fontosabb lehet, mint ahogy azt eddig feltételezték. Minden valószínűség szerint ez Cserei első önálló írása, amelyből kiválóan látszik műveltsége, tudásszomja, illetve az írás és az olvasás iránti hatalmas szeretete. Köztudott, hogy nem peregrinált, önerőből fejlesztette tudását, ennek ékes bizonyítéka az a tudatos könyvgyűjtés, amelyet élete végéig folytatott. A külföldön végzett tanulmányok hiánya egész életében hatással volt a munkásságára, gondolkodásmódjára.

Érdemes itt szót ejteni az író ifjúkoráról és Altorjai Apor Istvánhoz fűződő kettős természetű kapcsolatáról is. Az 1692-től 1703 nyaráig tartó szolgálat, familiárisi viszony fontos szakasz Cserei életében. A szolgálat első periódusát, amely 1697-ig tart, Tóth Zsombor töretlenül felfelé tartó, pozitív időszakként jellemzi, az ifjú Cserei hűséges szolgálatával kiérdemelte Apor megbecsülését. Cserei házasságával változás állt be a kapcsolatban. A fordulatról egyéb adatokat Tóth Zsombor egy 2009-es tanulmányában is közöl.² A második szakasz ennek megfelelően már az elidegenedés, a familiárisi viszony válságaként jellemezhető. A prioritások Cserei életében megváltoztak, a családdal nagyobb felelősség terhelte, több pénz szükségeltetett a feleség és a gyerekek eltartására, öröklésére. A konfliktus kiváltó oka az lehetett, hogy Cserei kimaradt Apor István végrendeletéből, noha a Cserei családra jelentős összeget hagyott. Ugyanakkor azt is megemlíti a szerző, hogy Apor István magánemberként és politikusként is támogatta Csereit, aki, élete végéhez közeledve, ártértelezte Aporhoz fűződő viszonyát, időskorára engedékenyebben beszélt róla. A kötet egyik legizgalmasabb fejezete ez, a kapcsolat leírása már-már regényes, ugyanakkor minden esetben pontos adatok sokaságával alátámasztva.

² Tóth Zsombor, *A familiáris Cserei Mihály és a végrendelező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása*, *Lymbus*, 2009, 97–111.

Apor István első embereként belátása nyílt az erdélyi politikai élet színpadai mögé, és ez erősen befolyásolta a hazáról alkotott képét is. Az *emlékirat és patriotizmus* című fejezetben Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusát mutatja be a szerző, akik noha eltérő pozícióból, de egészen hasonló módon vélekedtek a világról. Mindkét szerző esetében világosan elkülönül a haza, a *patria*, vagyis Erdély a Magyar Királyságtól, Cserei Mihály munkáiban azonban sokkal radikálisabb és nyersebb beszédmód tükrözi e szűkebb értelemben vett hazafiasságát. Az Erdélyben élő kálvinista értelmiség regionalizmusában nem csupán a lokálpatriotizmust vagy a felekezeti elfogultságot kell azonban látnunk, mélyen benne van a szülőföld szeretete és az ott élők jogainak a tiszteletben tartása.

Az utolsó nagyobb egység, Az *íráshasználati habitus sajátosságai* Cserei olvasmányai, írásai és az általa hallgatott és értelmezett prédikációkon keresztül mutatja be az író és a kora újkori ember szokásait. Az íráshoz és olvasáshoz egyaránt kapcsolódik praktikus és reprezentációs funkció, a nyomtatott szövegek olvasása, értelmezése széljegyzeteket, összefüggő szövegeket, helyenként önálló textusokat eredményez, amelyek aztán a nyomtatott szövegtest médiumába is szervesen beépülnek. Mindebből leszűrhető tehát, hogy Cserei korában, kultúrájában, pozíciójában átlagon felüli íráshasználónak számított. Akadnak olyan esetek is, amikor az író nem széljegyzeteivel tüntet ki egy adott művet, hanem egyéb módon alakítja a szöveget. A legjobb példa erre Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának 1641-es kiadása, ahol Cserei aláhúzással emeli ki a figyelemre méltó szövegrészeket. Cserei íráshasználatának bemutatása minden bizonnyal látványosabb lenne, ha az adott szövegről a kötet fotókat is közölne, akár margináliákról, akár egyéb szövegen belüli jelölésekről van szó.

A befogadás másik formája, a hallgatás is előkerül a fejezetben, mégpedig a prédikációk kapcsán. Ezekben az esetekben azonban nemcsak maga a szöveg, de elhangzásának körülményei is nagyban befolyásolják az értelmezés aktusát. A befogadó élethelyzete, identitása mind fontos tényező, de a legkiemelkedőbb maga a felekezeti hovatartozás. A fejezet bemutatja, miként értelmezhet a befogadó egy kálvinista és miként egy katolikus prédikációt, valamint hogy egy halotti prédikáció miféle érzelmeket kelthet a hallgatóban. A befogadás ilyen mértékű elemzése és ilyen sok szempontból történő megfigyelése kuriózumnak számít. A túlzott alaposság helyenként az érthetőség kárára válik a magyar és a külföldi szakirodalom bevonása közben, ugyanakkor a lábjegyzetek akkurátus kidolgozása magabiztosan igazítja el az olvasót.

A kötet olvasása során egyre tisztábban látszik, hogy Cserei számára az írás és az olvasás aktusait, a szerző, a szöveg és a befogadó kapcsolatát állandó átjárhatóság jellemzi, jelesül Josephus Flavius *De antiquitate judaica et de bello Judaico* című munkája illusztrált, folionagyságú kiadásának széles margóira jegyzetelte le reflexióit, majd ezeket a végén jobbnak látta egységes szöveggé összeilleszteni.³ *Compendiuma* ennek jegyében fordítások és átvitelek végeredménye, és ez a kompiláció „művészetének” kora újkori használatát mutatja be.

³ Balázs Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, Irodalomtörténet, 37(2006), 4. sz., 601–609.

Az átjárhatóság, kölcsönösség egy másik érdekes esetét Cserei Mihály és Apor Péter baráti kapcsolatán keresztül ismerhetjük meg. Mint Apor István bizalmi embere, ha a szükség úgy hozza, nevében leveleket ír, szignál, fenyegetőzik és hízeleg. Lehetővé tette ezt a köztük lévő, bizalomra és hűségre épült familiárisi viszony, illetve az, hogy ebben az esetben a szerzőség csupán funkció volt, amelyet helyzettől függően bármelyikük teljesíthetett. Apor István halála után az örökös, Apor Péter szolgálatába áll, kapcsolatuk barátságként indult, és meg is maradt annak. Ez az „irodalmi barátság” egymás szövegeinek elolvasását, segítségét, olykor kiegészítését, alkotói közreműködését is jelenthette. Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című írása esetében bizonyított, hogy Cserei pótlásai is szerepeltek a kiadásban. Tóth Zsombor valószínűsíti, hogy nem ez volt az egyetlen eset, amikor Cserei jegyzeteivel, tanácsaival segíthette Aport. Noha nincs adat arra, hogy a kölcsönösség jegyében Apor Péter beleírt volna Cserei szövegeibe, ugyanakkor nem is zárható ki. Barátságuk implikálta művelet volt ez, nem feltétlenül érezték szükségét írásban feltüntetni.

A kötet befejezéseként Cserei másolói tevékenységét, íráshasználatának egyik legfontosabb aktusát mutatja be a szerző. Mint már a kötet elején is olvashattuk, Cserei többször újramásolta jegyzőkönyveit, szó esik az öröklődő földekről, ingóságokról, könyvekről, sőt különböző gyógymódokról is. Az idős kor, amelyből Csereinek kortársaihoz képest kicsit több jutott, kedvezett másolói tevékenységnek, a halálra való készülődés idejében két testamentumát és *Apológiáját* is elkészítette, emellett maradt ideje egy egész *Bethlen-kódexet* is másolni. Ebből következtethetünk a kéziratosság jelentőségére Cserei életében, és adalékként szolgál a kora újkori íráshasználathoz is.

Cserei Mihály és Bethlen Miklós koruk meghatározó kéziratossági szerzői, az irodalomtörténet-írás többnyire csak az első nyomtatott kiadásaik után foglalkozott velük. Mint ahogy ez a kötet is mutatja, érdemes több figyelmet szentelni a kéziratban maradt munkáikra, hiszen ezekből is számos információt nyerhetünk, mind a szerző életrajzi adatait illetően, mind a kora újkori ember általános írási-olvasási szokásaira vonatkozóan.

A szerkesztés kiváló, átlátható, a lábjegyzetek pedig rendkívül pontosak és részletesek. A precízen elkészített névmutató és a felhasznált irodalom jegyzéke sokban segíti a kutatókat, érdeklődőket, míg az élettörténetre vonatkozó újabb adatok, ezek elbeszélése, a korabeli társadalom ábrázolása érdekesek lehetnek a nem szakképzett befogadó számára is. *A kora újkori könyv antropológiája* talán egyetlen kisebb hibája, hogy nem közöl képeket. Természetesen érthető a hiány, hiszen anyagi szempontból nem feltétlenül előnyös ilyen kiadást készíteni, de a hosszas értekezések Cserei jegyzetelési módszereiről talán még érthetőbbek lennének fotómellékletekkel. A kötet az olvasóközönség számára hozzáférhető online is.⁴

Varga Réka

⁴ <http://reciti.hu/2017/4333> (utolsó megtekintés: 2018. okt. 18.)